

- http://aistor.do.am/publ/istorik_zh_gratami_aresht_rjabinina_skljarevskogo_1931_roku/1-1-0-404. [Accessed: 3th Mart 2010]. (in Ukrainian).
8. PETROV, N. (n.d.) *Istoriya imperii «Gulag» — Pseudohyia History of the GULAG empire*. Available from: <http://www.pseudology.org/GULAG>. [Accessed: 3 January 2015].
 9. Virtual museum of GULAG — Vyrtual'niy muzey HULAHА. Available from: <http://gulagmuseum.org>. [Accessed: 5 January 2015]. (in Russian).
 10. Severo-Ural'skyu ITL — North-Ural ITL (n.d.) Available from: http://ru.wikipedia.org/wiki/Северо-Уральский_ИТЛ
 11. The system of labor camps in the USSR — Systema ispravytelnotrudovikh laheryy v SSSR (n.d.) Available from: <http://www.memo.ru/history/NKVD/GULAG>. [Accessed: 3 January 2015]. (in Russian).
 12. *Document № 15156-p*. (n.d.) Arkhivnyy fond Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Odes'kiy oblasti — The archival fund of Security Service of Ukraine in the Odesa region. Odesa. (in Ukrainian).
 13. *Certificate from data of informative center of State administration of internal affairs of the Sverdlovsk area from 24.11.2010 (2010) № 5471*. Hosudarstvenniy arkhyv admynystratyvnykh organov — State Archives of administrative bodies of the Sverdlovsk region Sverdlovskoy oblasti Rosсыyskoy Federatsyy, Sverdlovsk. (in Russian).

Надійшла до редакції 22 грудня 2014 р.

УДК 94(477):929Чикаленко:172.15-058.232.6«18/19»

К. В. Корнієнко

**ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО: ДІЯЛЬНІСТЬ НА НИВІ
АГРАРНОГО ПРОСВІТНИЦТВА**

Одеський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

Корнієнко Катерина Володимирівна, к. і. н., ст. викладач кафедри історії та етнографії України, e-mail: zhengal25@rambler.ru

АНОТАЦІЯ

Яскравий діяч українського національного руху, Є. Чикаленко, увійшов в історію, як талановитий публіцист, громадський діяч, політик та меценат. Його біографія уже ставала предметом досліджень низки наукових праць. Метою даної статті є дослідити вклад

Євгена Харлампійовича в розвиток українського села. Основним джерелом для аналізу стала його епістолярна спадщина. Життя в селі було важливим етапом у біографії Є. Чикаленка. Після проблем із поліцією йому довелося деякий період перебувати у власному маєтку під наглядом. Саме в цей час Євген Чикаленко проводив плідну працю по дослідженню нових методів обробки землі та господарювання. Експериментував на власній землі з т. зв. чорним паром — способом обробітку землі, який сприяв боротьбі з посухою та збереженню вологи. Пізніше Є. Чикаленко опублікував низку брошур, де викладав увесь отриманий досвід. Видання друкувались українською мовою в стилі звичайної розмови із селянами та були оцінені широкою публікою та фаховою критикою. Окрім цього, значні кошти Євген Харлампійович виділяв на потреби селян, доводячи свої власні слова, що любити України можна не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені.

Ключові слова: брошура; меценат; Перешори; сільське господарство; чорний пар.

Е. В. Корниенко

ЕВГЕНИЙ ЧИКАЛЕНКО: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НА НИВЕ АГРАРНОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, г. Одесса, 65044, Украина

Корниенко Екатерина Владимировна, к. и. н., ст. преподаватель кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: zhengal25@gambler.ru

АННОТАЦИЯ

Яркий деятель украинского национального движения Е. Чикаленко вошел в историю как талантливый публицист, общественный деятель, политик и меценат. Его биография уже становилась предметом исследований ряда научных трудов. Целью данной статьи является исследовать вклад Евгения Харлампиевича в развитие украинского села. Основным источником для анализа стало его эпистолярное наследие. Жизнь в селе была важным этапом в биографии Евгения Чикаленко. После проблем с полицией ему пришлось некоторый период находиться в собственном имении под надзором. Именно в это время Евгений Чикаленко проводил плодотворный труд по исследованию новых методов обработки земли и ведения хозяйства. Экспериментировал на собственной земле с т. н. черным паром — методом возделывания земли, который способствовал борьбе с засухой и сохранению влаги. Позже Е. Чикаленко опубликовал ряд брошюр, где излагал весь полученный

опыт. Издания печатались на украинском языке в стиле обычного разговора с крестьянами и были оценены широкой публикой и профессиональной критикой. Кроме этого, значительные средства Евгений Харлампиевич выделял на потребности крестьян, подтверждая свои собственные слова, что любить Украину можно не только до глубины души, но и до глубины кармана.

Ключевые слова: брошюра; меценат; Перешоры; сельское хозяйство; черный пар.

K. V. Kornienko

**EUGENE CHYKALENKO:
AGRICULTURAL EDUCATION ACTIVITIES**

Odessa national polytechnic university,
1 Shevchenko avenue, Odessa, Ukraine

Kornienko Kateryna Volodymirivna, PhD in History, Senior Lecturer at the Department of history and ethnography of Ukraine, e-mail: zhengal25@rambler.ru

ABSTRACT

Eugene Chikalenko, a bright figure of Ukrainian national movement, went down in history as a talented publicist, public figure, politician and philanthropist. His biography has already been subjected to study in a number of scientific papers. The purpose of this study is to investigate Chikalenko's contribution in the development of the Ukrainian village. The main basis of the analysis is Chikalenko's epistolary inheritance. Life in the country was a very important stage in his biography. After having problems with the police, he had to spend a certain period of time under surveillance in his own estate. It was the time when Eugene Chikalenko worked productively researching new methods of land cultivation and farming management. He experimented on his own property with fallow lands, a method of land cultivation, which helps to cope with drought and preserve moisture. Later E. Chikalenko published a series of brochures, in which he gave an account of all the experience he had gained. The brochures were published in Ukrainian and were written in a form of a dialogue with peasants. The publications were appreciated by the general public and professional critics. Moreover, Eugene Chikalenko allocated considerable funds for the needs of peasants, thus confirming his own words, that one can love Ukraine not only the bottom of one's heart, but also to the bottom of one's pocket.

Key words: brochure; philanthropist; Pereshory; agriculture; fallow land.

Постать Євгена Харлампійовича Чикаленка яскравим променем увійшла до сторінок національної історії. Публіцист, громадський і політичний діяч, меценат — список інтересів Є. Чикаленка доволі розлогий. Варто відзначити, що у всіх своїх проявах він показував себе як щирий український патріот.

Дослідженню біографі Євгена Харлампійовича присвячені цілі наукові збірки, монографії [1–3]. Нашу увагу привертає малодосліджена сторінка біографії будителя української нації, а саме його діяльність в аграрній сфері, де він реалізував себе як новатор та просвітитель у галузі сільського господарства. До сьогодні відсутнє чітке обґрунтування внеску Чикаленка на цій ниві. Тому метою статті є актуалізація та висвітлення цього питання в науковій літературі.

Основним джерелом для даного дослідження є спогади самого Євгена Харлампійовича. Творча людина та талановитий публіцист, він залишив по собі ґрунтовну епістолярну спадщину. Ці матеріали за останні роки були опубліковані та є загальнодоступними сьогодні. Щодо прижиттєвих видань Є. Чикаленка, а саме присвячених веденню сільського господарства, їх спіткала складна доля від найпершого видання. Свого часу Євген Харлампійович витратив значні сили, щоб вони побачили світ. На сьогодні ж такі брошури є скоріше щасливою знахідкою історика, ніж доступним джерелом. Автору цієї статті вдалося дослідити лише одне видання у двох редакціях, завдяки фондам Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова [6; 8].

Сільське життя для Є. Чикаленка стало важливим епізодом. Ознайомившись зі щоденниками Є. Чикаленка можна дійти до висновку, що село він надзвичайно любив, там він відпочивав душею. Попри своє непролетарське походження був своїм серед селян та користувався у них повагою. Саме тому, почувачи себе доволі комфортно в сільському середовищі, тут він зміг налагодити плідну працю.

Народився Євген Чикаленко 1861 р. в с. Перешори тодішнього Ананівського повіту Херсонської губернії (сьогодні Котовський район Одеської області) в родині поміщика. Маючи велику родину, свої дитячі роки провів у селі, спілкуючись у побуті українською з однолітками з простих селянських сімей. У «Спогадах» автор сам так згадує ті роки: «Я кожну скотину, кожну коняку знав в обличчя, а особливо дивувався я чабанів

тим, що пізнавав багато овець, хоч вони були однаково білі, без усяких одмін, але у кожної з них був свій індивідуальний вираз, як і в людей, чого чабани не помічали...» [7, с. 189]. Звідти, видно, і сприйняття Є. Чикаленком простих селян і їхніх дітей як рівних собі, що безперечно мало важливий вплив на формування його поглядів у майбутньому. У «Спогадах» він пише: «За свої дитячі роки я так сприявлювався з пастушками, перешорськими хлопцями, що з деякими з них, наприклад, з Никанором та Леоном Хилюками, Павлом та Василем Клембашуками та іншими до старости зостався в якнайкращих відносинах. Незважаючи на велику різницю в соціальному становищі та освіті» [7, с. 172].

Початкову освіту здобув у місцевого сільського священика, а потім у приватному пансіоні в Одесі. З 1875 року навчався у Єлисаветградському вищому реальному училищі 1-го розряду, яке мало репутацію одного з кращих освітніх закладів краю.

1885 року Є. Чикаленко закінчив навчання на природничому факультеті (агрономія і зооветеринарія) Харківського університету. За зв'язки з національно налаштованою українською інтелігенцією був заарештований. Однак отримав досить легке покарання: його було віддано під явний нагляд поліції на п'ять років із забороною проживати в Одесі, Києві, Харкові, Петербурзі та Москві.

Євген Харлампійович обрав для проживання родинний маєток у Перешорах, куди переїхав з сім'єю у травні 1885-го. Тут для нього почався новий період життя. Майже десять років проживав він у селі, де повністю поринути у господарські справи. У Перешорах серед місцевих селян користувався великою любов'ю, довірою і повагою. Продав односельцям частину землі, подарував будинок під школу і найняв учителя, заснував селянське кредитне товариство, якому спочатку теж матеріально допомагав. Про обсяги та спосіб господарювання в ті роки говорять записи «Спогадів» Євгена Харлампійовича: «Господарство в Перешорах проводилось велике: орано двадцять волових плугів, та з півсотні бичні; доїлося 25–30 корів, то рогатої худоби було всього до двохсот штук; табун коней більш як півтори сотні штук; до тисячі овець, кодатих волоських, та півсотні місцевої породи свиней. Завід коней, рогатої худоби та овець тянувся з діда-прадіда, але проводився без всякої системи, без

відповідного бракування та добирання, а через те потроху перетворився і мало чим відрізнявся від селянського...» [7, с. 213].

На той час батько вже помер, а після смерті дядька в 1890 р. Є. Чикаленко став повноцінним господарем у Перешорах і почав хазяйнувати в родинному маєтку самостійно. Експериментує як агроном, навіть у посушливі роки домагається хорошого врожаю на своїх полях.

Перебуваючи під постійним наглядом поліції в Перешорах, Євген Харлімпійович використовував свій вільний час для «вчитування з книжок та часописів». У своїх «Спогадах» так згадував про ту пору: «Коли я сидів безвиїзно п'ять років на селі, то віддавався господарству всією душею, можна сказати, з запалом. Мене цікавила притім найбільше не матеріальна сторона, а бажання поставити своє господарство зразково, добитись побільшення врожайности. Заведення кращої худоби, коней і т. п. і тим впливати на поліпшення селянського господарства своєї округи. Бажаючи облегшити працю робітників, я позаводив у себе в господарстві американське знаряддя» [7, с. 205].

В цей час увагу Є Чикаленка привернула праця професора Петербурзького лісового інституту П. А. Костичева «О борьбе с засухами», напрацювання якого він вирішив перевірити на практиці. З цією метою завів окремі невеличкі шматки землі, які використав для досліджень. Почав експериментувати на власній землі з т. зв. чорним паром — способом обробітку землі, який сприяв боротьбі з посухою та збереженню вологи. Його успіхи в цьому були настільки разючими і набули такого розголосу, що Перешори кілька разів для огляду господарства відвідували делегації експертів з міністерства хліборобства, а згодом за досягнення в галузі агрономії Є. Чикаленка нагородили золотим нагрудним знаком.

Важливі знання в галузі сільського господарства Є. Чикаленко отримав ще під час навчання у Харківському університеті на природничому факультеті. Сам він згадує: «Охоче й пильно я студював під керуванням лубенського українця, професора агрономії Зайкевича спеціально сільське господарство у всіх його галузях. Під проводом професора ми гуртом кілька разів їздили оглядати найкращі господарства, як-от Харитоненка, Кеніга на Харківщині, Карлівську Кочубея на Полтавщині та

ін.» [7, с. 298]. Враховуючи, що молодий Чикаленко володів живою українською мовою, якою говорить простий люд, проф. Зайкевич попросив його скласти популярну брошуру для народу про культуру кукурудзи. На жаль, з нез'ясованих причин брошура так і не вийшла у світ. З можливих причин сам автор зазначає, що вона могла не пройти цензуру.

Набувши певного досвіду господарювання, Євген Харлампійович вирішує популяризувати свої знання серед селянства, і що найцінніше — рідною мовою. Ще в 1892 році він написав брошуру про «чорний пар». Автор наполягав на публікації праці лише українською мовою, через що вона була видрукувана значно пізніше. У листуванні з П. Стебницьким знаходимо згадки про поневіряння його рукописів у міністерствах та цензурних установах [5]. Відомо, що перше видання «Розмова про сільське господарство» Є. Чикаленка побачило світ в Одесі 1897 року [6]. Наклад у 10 тисяч примірників розійшовся за місяць. Таке швидке розповсюдження надихнуло Євгена Харлампійовича. Він починає клопотання про внесення книжечки до каталогів міністерства землеробства та освіти. Першу «Розмову» вчений комітет міністерства землеробства рекомендував ученому комітетові народної освіти як корисну для навчальних закладів нижчої освіти. Відомо і про друге видання Є. Чикаленка «Худоба: коні, скотина, свині та вівці». Його також спіткала нелегка доля на шляху до широкого загалу читачів.

У спогадах доньки Євгена Чикаленка Ганни Чикаленко-Келлер читаємо: «Під той час, про який я оповідаю, в середині й другій половині 90-х рр., родина його, «чада й домочадці» — «жили в атмосфері» — «чорного пару». Встаючи і лягаючи, при столі з самими своїми, чи з гостями, селянами, з сусідами-панами, чи то різними агрономічними фахівцями-експертами від земств та інш. Розмова була тільки про «чорний пар». Цілий той період його життя, його родини й оточення був під знаком «чорного пару». Так само, як років 10—15 пізніше ми жили під знаком щоденної української газети» [7, с. 49]. Видання «Розмови» написане у формі звичайної розмови з селянами, містило низку ілюстрацій та було легким для сприйняття українськими селянами. Автор розповідав про способи підвищення сільськогосподарської культури і давав практичні по-

ради, добре випробувані на власному господарстві [6; 8]. Саме тому і фахова критика і широкий загал дали «Розмовам» найкращі відозви.

Усього побачило світ шість таких видань Є. Чикаленка присвячених сільськогосподарській справі. Перша — «Розмови» — витримала шість видань; друга — «Худоба: коні, скотина, свині та вівці» і третя — «Сіяні трави, кукурудза і буряки» — по чотири; четверта — «Виноград» і п'ята — «Сад» — по три; шоста — «Лад у полі» — одне видання [1, с. 68].

Кожна нова робота містила нові напрацювання Євгена Харлампійовича з тієї чи іншої галузі сільського господарства, найсвіжіший ілюстративний матеріал, який з'являвся в періодичних виданнях. Харківське товариство сільського господарства присудило авторові за його «Розмови» велику срібну медаль, а Полтавське висунуло його кандидатуру на здобувача золотої медалі імені Левитського. І не дивно, адже видання несли у собі найпрогресивніші ідеї того часу та слугували настільною книгою з сільського господарства. Їх популярність серед селян була величезною: навіть переселяючись до Сибіру та на Далекий Схід в часи столипінської реформи, вони брали із собою з України «Кобзар» Т. Шевченка та книжки Є. Чикаленка. Загалом згадані брошури розійшлися півмільйонним накладом.

Шляхом ведення господарства в Перешорах на новітніх засадах Є. Чикаленко заощадив певні кошти, велику частину яких спрямовує на благодійність, переймаючись українським національним рухом.

У 1899 році він купує в селі Кононівці Пирятинського району маєток із 1100 десятин землі, з яких 700 десятин продав місцевим селянам і допоміг їм створити кредитне товариство. І тут, як і на Херсонщині, здобув собі велику повагу й авторитет. У «Спогадах» він сам про це пише: «Продавши перешор'янам рівночасно по недорогій ціні 500 десятин землі з допомогою Селянського банку, я став для них не паном, у якого вони працювали як наймити на поденщині, а сусідою, правда, великоземельним, але в якого вони могли наймати землю, коли кому було мало своєї» [7, с. 319].

Вільну землю в обох маєтках Чикаленко здавав селянам в оренду лише за чверть врожаю. При цьому сплачував відсотки

по кредиту до Селянського банку аж до 1918 року, оскільки за купівлю великого обсягу землі на Полтавщині йому довелося заставити власний маєток у Перешорах під сплату відсотків.

На останок хочеться додати, що сам Євген Харлампійович був досить скромною людиною. Недоліком своєї вдачі вважав відсутність здібностей публічного лідера, здатності повести людей за собою, запалювати власними ідеями та переконувати у їх правильності. Однак, досліджуючи лише один із проявів плідного життя Є. Чикаленка, можна стверджувати про неперевершений хист організатора, новатора та щирого українського патріота. В той час коли більшість господарств імперії поглинули кризові явища, він зміг не тільки ефективно використовувати свої землі, а й допомагати та підіймати село загалом. Проявив себе як щедрий меценат та благодійник. Головна теза Є. Чикаленка до суспільства сформована у його ж власному висловлюванні стосовно ще одного великого мецената та діяча В. Ф. Смирненка, якого він дуже поважав — любити України не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені. Слова ці й сьогодні не втратили своєї актуальності. Не зупинившись на досягнутому, Є. Чикаленко продовжив просвітницьку діяльність на аграрній ниві та залишив своє ім'я як талановитий публіцист. В той же час, завдяки своїй видавничій справі, публікуючи брошури живою народною мовою, виконував важливу роль підтримки рідної мови та її популяризації.

Література та джерела

1. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя та громадська діяльність / Д. Дорошенко. — Ужгород, 2008. — 223 с.
2. Євген Чикаленко — будитель української нації: до 150-річчя від дня народження / Миронець Н. [та ін.]. — К., 2014. — 399 с.
3. Євген Чикаленко в процесі українського націотворення / Бачинська О. [та ін.]. — Одеса, 2012. — 110 с.
4. Чикаленко Є. Листування 1902–1929 / Є. Чикаленко, В. Винниченко. — К.: Темпора, 2010. — 447 с.
5. Чикаленко Є. Листування, 1901–1922 рр. / Є. Чикаленко, П. Стебницький — К.: Темпора, 2008. — 526 с.
6. Чикаленко Є. Розмова про сільське господарство. Чорний пар, плодозміна та сіяна трава / Є. Чикаленко. — Одеса, 1897. — 32 с.
7. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. — К.: Темпора, 2003. — 416 с.
8. Чикаленко Є. Чорний пар та плодозміна / Є. Чикаленко. — Харків: Шлях освіти, 1923. — 38 с.

9. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. — К.: Темпора, 2011. — 480 с.
10. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) / Є. Чикаленко — К.: Темпора, 2011. — 424 с.

REFERENCES

1. DOROSHENKO D. (2008) *Yevhen Chykalenko. Yoho zhyttya ta hromads'ka diyal'nist' — Yevhen Chikalenko. His life and public activity. Uzhhorod.* (in Ukrainian).
2. MYRONETS' N. et al. (2014) *Yevhen Chykalenko — budytel' ukrayins'koyi natsiyiyi: do 150 richchya vid dnya narodzhennya — Yevhen Chikalenko — adherent of Ukrainian nation: 150th birthday.* Kyiv. (in Ukrainian).
3. BACYN'S'KA O. et al. (2012) *Yevhen Chykalenko v protsesi ukrayins'koho natsiotvorennya — Eugene Chykalenko in the Ukrainian nation-building.* Odesa. (in Ukrainian).
4. CHYKALENKO Ye. & VYNNYCHENKO V. (2010) *Lystuvannya 1902–1929 — Correspondence 1902–1929.* Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
5. CHYKALENKO Ye. & STEBNYTs'KYY P. (2008) *Lystuvannya 1901–1922 — Correspondence 1901–1922.* Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
6. CHYKALENKO Ye. (1897) *Rozмова pro sel'ske khozyaystvo. Chornyy par, plodozmina ta siyana trava — A talk is about agriculture. Black pair and the sown grass.* Odesa. (in Ukrainian).
7. CHYKALENKO Ye. (2003) *Spohady (1861–1907) — Flashbacks (1861–1907).* Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
8. CHYKALENKO Ye. (1923) *Chornyy par ta plodozmina — Black pair and change of fruit.* Odesa. (in Ukrainian).
9. CHYKALENKO Ye. (2011) *Shchodennyk (1907–1917) — Diary (1907–1917).* Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
10. CHYKALENKO Ye. (2011) *Shchodennyk (1918–1919) — Diary (1918–1919).* Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 16 січня 2015 р.